

КНИЖКОВА ПАЛАТА УКРАЇНИ ІМЕНІ ІВАНА ФЕДОРОВА

Серія: “Документальна пам’ять України”

Л. В. Дояр

**КНИГИ І ПЕРІОДИКА УКРАЇНИ
в історичному контексті: 1917–
1928 роки**

Київ
Видавництво Ліра-К
2021

УДК 94(477)
Д71

*Ухвалено та рекомендовано до друку Вченою радою
Книжкової палати України
(протокол № 8 від 27.08.2020 р.)*

Рецензенти:

Мураховський А.Л. – кандидат наук із соціальних комунікацій, заступник директора Книжкової палати України;

Печеніна Н.А. – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України та правознавства Криворізького державного педагогічного інституту.

Дояр Л. В.

Д71 Книги і періодика України в історичному контексті: 1917–1928 роки / Під заг. ред. проф. М.І. Сенченка. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. 224 с. (204-223 с. іл.)

ISBN 978-617-7910-85-4

Представлена книга є першою в серії «Документальна пам'ять України». Започаткування останньої спрямовано на акцентуацію книгознавчих досліджень науковців Книжкової палати України імені Івана Федорова.

Дана робота присвячена дослідженню зібрання друкованих видань, що зберігаються у сховищах Державного архіву друку Книжкової палати України. До видання увійшли наукові розвідки, написані на матеріалах вітчизняних книгодруків і періодичних видань 1917–1928 років. У розвідці актуалізовано маловідомі сторінки історії України, відображені у книгах спецфонду Державного архіву друку.

Книга призначена широкому колу читачів – фаховим історикам, викладачам вишів, вчителям шкіл та усім небайдужим до минулого нашого народу.

УДК 94(477)

ISBN 978-617-7910-85-4

© Дояр Л. В., 2021

© Видавництво Ліра-К, 2021

ЗМІСТ

Вступне слово	4
Передмова	6
Розділ I	
Українські книгодруки воєнно-революційного часу	8
Розділ II	
УСРР 1921-1928 рр. у призмі друкованого слова	94
Список скорочень	175
Список посилань до розділів	176
Іменний покажчик	195
Ілюстрації з фондів Книжкової палати	204

Вступне слово

Український народ, як частина світової спільноти, є володарем власної духовної скарбниці, що накопичувалася впродовж століть. Від часів “Апостола” Івана Федорова (1574 р.) в Україні триває процес сегментації вітчизняного друкарства. Але початок систематизованого зібрання книгодруків, виданих на теренах самоврядної України, пов'язаний лише з утворенням Книжкової палати України. Документ про заснування установи був підписаний за особливих історичних умов – 24 січня 1919 року поновлена Українська Народна Республіка ще продовжувала святкувати Акт Злуки з Західноукраїнською Народною Республікою. Показовим є і той факт, що “хрещеним батьком” сучасної Книжкової палати України став не просто урядовець і політик, а талановитий український письменник, автор багатьох бестселерів початку ХХ століття Володимир Кирилович Винниченко (1880-1951). Хто, як не він, добре розумів цивілізаційну вагу друкованого слова і необхідність повноцінного зібрання українських книгодруків. Відтоді минуло багато часу – колекція друкованої україніки пережила жахи сталінських репресій, безпрецедентної ідеологічної цензури, складних суспільних трансформацій, пов'язаних зі встановленням державної правонаступності.

Справжнім випробуванням для фондів Книжкової палати України стала гітлерівська окупація – вчинена прибічниками ідеї спалювання “неарійських” книжок – вона, фактично, не залишала шансів на виживання матеріалізованої у друці духовності “неповноцінної” української нації. Але, тогочасний керівник установи Іван Захарович Севастьянов (1899-1947), навіть за таких умов, зумів зберегти зібрані на той момент книгодруки. Його ім'я має бути вкарбованим в історію України і давно номінованим на звання “Героя України”, між тим, пір залежна суспільна увага і дисертABELьна вибірковість історичної науки зробили свою чорну справу. Про рятівника найбільшої у світі колекції українських книгодруків у сучасних підручниках з історії не йдеться. І якщо за радянських часів героїчне подвижництво І.З. Севастьянова замовчувалося через те, що він

був членом ОУН і належав до мельниківського крила організації, то його сучасне ігнорування викликає не тільки низку запитань до державних інституцій незалежної України, але й цілком обгрунтовані підозри у щирості так палко артикульованої гуманітарної політики нашої влади...

Вважаючи збереження унікальної колекції українки ХХ-ХХІ ст., що на сьогоднішній день нараховує близько 15 млн примірників, незаперечним пріоритетом у діяльності Міністерства культури України вчена рада Книжкової палати України прийняла рішення про фундацію серії книжок, присвячених вивченню власних архівних фондів.

Представлена книга є першою у серії історичних розвідок, написаних виключно на матеріалах Книжкової палати України. Порічний принцип зібрання вітчизняних книгодруків, на наш погляд, забезпечує укладання по-справжньому повноцінної, без будь-яких купюр та вилучень, історії українського народу, у висвітленні якої, на превеликий жаль, спостерігається відверта заангажованість та орієнтація на міфологізацію. Порічний масив українського друкарства, на наше глибоке переконання, становить не тільки потужний, але й унікальний дослідницький потенціал, адже, дозволяє вивчати думку (наукову, публіцистичну, творчу тощо) у її динаміці, у її миттєвій рефлексії на усе, що відбувається навколо. Дослідження порічних зібрань дозволяє уникнути історіографічної фрагментарності, допомагає реанімувати забуті констатації, актуалізувати розвідницькі позиції наших попередників і, тим самим, поновити втрачений із ними науковий зв'язок. Поза зазначеним принципом, забезпечення безперервності дослідження нашого історичного минулого, дотримання обов'язкових наукових вимог об'єктивності та всебічності, на наш погляд, є неможливим, що, у свою чергу, загрожує вкрай небезпечним для української політичної нації безпам'ятством.

Директор Книжкової палати України,
доктор технічних наук,
професор *М.І. Сенченко*

Передмова

В еволюційному розвитку людини особливе місце займає поява мови, втіленої не у схвальних чи погрозливих жестах архантропів чи палеантропів, а у слові, вимовленому людиною розумною. Поява слова забезпечила перехід людини від дикості до варварства та обумовила покрокове наближення людської спільноти до цивілізації. Артикульоване в усній формі слово знайшло своє втілення у писемності, з якою, власне, і пов'язаний новий щабель у розвитку людства.

Писемність, як універсальний фіксатор усіх проявів людської життєдіяльності, від моменту своєї появи забезпечує збереження накопиченого людством досвіду і, у цьому сенсі, є хоч і неєдиним, але невід'ємним механізмом для здобуття історичних знань. За великим рахунком, увесь написаний людством загал являє собою дослідницьке джерело з історії. Хто б і про щоб не писав, у якому б літературному жанрі чи у якій науковій галузі, всеодно відображає певний етап історичного розвитку світу. Отже, історичний вимір написаного, а тим більше друкованого слова є всеохоплюючим і визначальним...

Спираючись на зазначену константу, автор поставив за мету провести порічний аналіз вітчизняних друкованих видань, що зберігаються в архіві Книжкової палати України – державної установи, яка уміщує найбільшу у світі колекцію друків, що видавалися на українських теренах, починаючи з 1917 року.

Головним завданням автора стало встановлення друкованих рефлексій на найбільш значущі історичні події, що їх переживав наш народ, та проведення книгознавчих досліджень методом історичного контент-аналізу.

Слід підкреслити, що найбільш характерними для історикомісних праць 1917-1928 рр. були видання у жанрі “нон-фікшн”, тобто твори документального змісту. Без перебільшення, можна стверджувати, що увесь тогочасний друкований наратив становив суцільний і величезний за обсягом меморат. Загалом, це пояснюється тим, що перше після революційних потрясінь 1917 року десятиріччя було сповнене подіями світового масштабу та швидкими внутрішніми змінами

у розвитку України. Фактично, впродовж незначного відрізка часу у житті українського народу відбулися карколомні, неймовірні і, у певному сенсі, дивовижні події, свідки і учасники яких поспіхом, але не без творчих успіхів артикулювали їх на папері.

Окрім того, історичний контент тогочасного вітчизняного друкарства сповнений надзвичайно цікавими, але, на жаль, давно забутими констатаціями, які, в силу своєї актуальності, у контексті сучасної історичної науки потребують негайної реанімації.

Отже, на сторінках нашої книги допитливий читач знайде огляд маловідомих наукових розвідок, публіцистичних праць, мемуарів і т.ін., що віддзеркалюють значущі події в історії українського народу.

Авторка

Розділ I

УКРАЇНСЬКІ КНИГОДРУКИ ВОЄННО-РЕВОЛЮЦІЙНОГО ЧАСУ

---

*Книги – морська глибина,
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.*

(І. Франко)

КНИГОДРУКИ 1917 р. ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ІНЕРЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ДУМОК

Лютнева 1917 р. революція у Росії сколихнула усю багатонаціональну імперію. Попри вікове ігнорування поняття “нація” (у дореволюційній Росії діяв принцип єдиного для усіх самодержавства, православ'я та народності, тож, у паспорті була позначка або “православний”, або “іновірець”), українці зберегли свою національну ідентичність і миттєво зреагували на зречення царя. Революційна активність малоросів відразу позначилася виразним національним змістом. Вимога автономії та усіх супутніх їй ознак (в першу чергу, мовних) стала центральною у формуванні стосунків з новою демократичною Росією. Між тим, тогочасні автори, що друкували свої праці на теренах України, відчутно відставали у своїх мовних рефлексіях на революційні події. Вітчизняні книгодруки 1917 р., за виключенням художньої літератури та парламентсько-урядової публіцистики, продовжували видаватися російською мовою. Подібна видавницька інерція пояснювалася не тільки обмеженою кількістю україномовних авторів у зрусифікованій освіті Малоросії, але й тим, що суспільна думка знаходилася у стані очікування – громадяни великої імперії, які буквально

десять років тому пережили події революції 1905-1907 рр., вже звикли до численних потрясінь (царевбивства, численних замахів на вищих посадовців, збройних повстань, селянських бунтів, жорстоких покарань та страт, реакційного постреволуційного режиму тощо) і, що називається, не поспішали робити висновки. У цілому ж, впродовж 1917 р. друкарні, що діяли на теренах України, продовжували виконувати зобов'язання перед авторами, які писали і подавали до видавництв підготовлені до початку революції праці.

Водночас, у тогочасному українському друкарстві спостерігалися й цілком актуальні рефлексії. Так, під першим (вхідним) номером надходжень (17-0001) до Книжкової палати України стоїть казка іронічного, але, безперечно, революційного змісту. Остання вийшла російською мовою, під авторством С. Сірого, в одеському видавництві “Єднання” і мала назву “Як російський народ здобув собі “Землю і волю”” [35]. Святі для українця поняття – земля і воля – немовби віддзеркалили минулі, теперішні і майбутні прагнення нашого народу. У казці діють традиційні для російського фольклору персонажі: Дід, Баба, троє їх синів, наймолодший з яких Іван блукає по світу зі своїм конем-горбунком, шукаючи правди-щастя і перемагаючи підступне Зло в усіх його підступних проявах. Дисонуючою щодо казкового сюжету є проголошена у ній сентенція про рівність жінок і чоловіків — по революційному вперто звучить віршована констатація “Равны баба с мужиком — держат мир они вдвоем!” [35, с. 78-79]. На наш погляд, є дуже символічним, що перша зареєстрована у фондах Книжкової палати України книжка піднімає такі актуальні світоглядні питання, як толерантність та гендерна рівність. Своєрідним науковим підбиттям “казкової” ідеї стала праця Л. Гижицької “Становище жінки у теперішньому і майбутньому соціальному устрої” [12], що вийшла у тому самому одеському видавництві майже одночасно з вищезазначеною казкою, що дає нам підстави говорити про невинуватість порушеної тоді теми.

Не менш символічним, на наш погляд, є зміст другої за номером зберігання книжки (17-0002) у секторі 1917 р. Її автор О. Агієнко порушує питання реформи церкви, нав'язаної загальною “революцією духу”, що відбулася за модерних часів новітньої історії [2]. З руйнацією Російської імперії відбувся

колосальний злам віками устоєної духовності, що, у першу чергу, вплинуло на організацію побутового життя, тогочасні форми дозвілля, святкового відпочинку тощо. У даному контексті питання віри набули особливої актуальності. Вищеназваний автор виступає “за невпинний рух в житті духа”, “за динамічну релігійну форму” [2, с. 9]. На його думку, нова динамічна релігія позбавиться “рабського страху і покори”, в основу релігійної віри буде покладено “вільну особистість”, динамічна церква перетвориться на “всенародну” і навіть “всесвітню”, релігійні погляди поєднуються з науковими, принаймні, з позицій останніх автор пропонує переглянути таїнство причастя [2, с. 10-11].

У цілому, ідеї здобуття волі, облаштування справедливого суспільного устрою, поділу землі та вирішення проблеми власності на неї стали одними з провідних тем книгодруків усього революційного 1917 р. Їм присвячено більше третини опрацьованих нами текстів.

Земельне питання у різних ракурсах розглядали такі автори, як В. Бошко, що піднімав проблему громадянської правоздатності селян у галузі землеволодіння [7], О. Амон, який називав приватну власність чумою і схилявся до соціалістичної ідеї “розумної власності”, коли власниками є усі, а не лише купка товстосумів [4, с. 60], К. Воблий, який у дослідженні земельного питання спирався на статистичні першоджерела [11], П. Вихляєв, що розмірковував над тим, як урівняти права селян на землю [9], Качинський, що закликав до першочергового вирішення земельного питання [25]. Особливу активність у земельних справах демонстрували есери, які, як відомо, “подарували” свої ідеї більшовикам, чим забезпечили останнім потужне електоральне поле. Авторами есерівських праць про землю, написаних у 1917 р. і збережених у Книжковій палаті, стали такі відомі історичні постаті, як В.М. Чернов [38], Л.Е. Шишко [40]. Есерівські програми про землю знайшли відображення у авторській брошюрі А. Фірсова [36], безіменних виданнях “Як розподілити землю” [24], “Як пропонує наділити землеробів землею Партія Народної Свободи” [23].

Лютнева революція 1917 р. підняла на поверхню питання організації державного управління в умовах відсутності монарха. З цього приводу тоді писали мало не щодня, тож, на

полицях Спецфонду Книжкової палати зберігаються неповторні свідчення пошуків та пропозицій демократичних моделей управління суспільством. Тогочасні суспільствознавці намагалися дослідити закордонний досвід: К. Кузнецов аналізував особливості австралійської демократії у контексті укладання нової російської конституції [27, 28], Н. Кабанов розмірковував над громадянськими свободами у країнах Західної Європи [22], тогочасна публіцистика цікавилася проблемою становлення Ірландської республіки [21].

Особливо великий спектр думок був зібраний з питання виборчого права, діяльності Всеросійських Установчих зборів, земств, самоврядування у містах тощо. Одесит Е. Леович аналізував актуальну і для сучасної України пропорційну систему виборів [29], харків'янин І. Алексеев [3] і одесити Н. Іванов [20] і Г. Львович [33] досліджували проблему організації “вселюдного, рівного, прямого і потайного виборчого права”. Одеське культпросвітнє товариство “Румчерода” розповсюджувало серед своїх читачів копійчану брошуру “Що мусить знати і пам'ятати кожен з нас під час виборів у міську думу” [39]. Вона коштувала символічних 8 копійок і, напевно, була найбільш читаною інформацією у тогочасній Одесі. Інший одесит, пан Лисянський написав ґрунтовну працю про установчі збори та його нагальні задачі [31]. Немов на підтримку одесита про завдання Установчих зборів писав харків'янин Борович [6], про діяльність земств і народних управ розмірковував киянин В. Бойко [5].

Найбільш плідним автором з названих питань був Е.С. Горський. Загалом, на полицях спецфонду зберігається п'ять його авторських видань 1917 р., два з яких присвячені Установчим зборам і громадянським правам людини [16, 18], а решта порушують соціал-демократичні ідеї [14, 15] та віддзеркалюють зміст достатньо гострої дискусії між прибічниками унітарного демократизму і симпатиками федеративної демократичної республіки [17]. Зіткнення цих думок захопило усе суспільство – на питання, якої ми хочемо автономії і федерації, дав відповідь сам М.С. Грушевський [19]. Проблема обговорювалася на сторінках суспільно-політичної бібліотеки Б.Н. Усовського, що видавалася у Харкові [1]. Питання автономії України педалював С. Вікул [10]. У наукову

полеміку з М. Грушевським вступив одеський професор І.А. Линниченко [30]. У своєму відкритому листі львівському колезі він писав, що Малоросія, усвідомивши неможливість свого існування “окремою політичною одиницею”, приєдналася до православного земляка і в силу переконань про спільність походження, відсутність кордонів, єдність побуту не може “плекати почуття і наміри” про свою окремішність та відділення від “єдиного політичного тіла” [30, с. 13]. Автономія Малоросії, за висловом Линниченка, істотно послабить міць усієї російської держави, особливо в умовах війни та революцій [30, с. 40]. Подібні міркування і досі бентежать нашого північного сусіда.

Вдалим прикладом україномовних видань 1917 р. є перекладна публіцистика. Соратник В.І. Леніна, більшовик А.В. Луначарський ще за часів своєї дореволюційної еміграції написав книжку про Тараса Шевченка. У 1917 р. в українському перекладі її видала друкарня М.Г. Амчиславського у Полтаві [32]. Перекладач праці М. Чудінов (Богун) зазначає, що з усіх промов, влаштованих українською еміграцією у Парижі в 1911 р. на честь 50-х роковин Тараса Шевченка, його найбільше вразив виступ Луначарського, який першим з соціалістичного табору “подав голос щодо природи шевченкового націоналізму, а разом з тим мав сміливість та відвагу виказати виправданість українських домагань того часу” [32, с. 3]. Соратник Леніна називає націоналізм Шевченка “братерським”, народженим почуттям “ворогування до гнобителів” [32, с. 16]. У націоналізмі Шевченка, підкреслював Луначарський, відсутні шовінізм і соціал-патріотизм. Націоналізм Шевченка – це вікові страждання української нації, яка не зазіхаючи на чуже, прагне здобути своє. В озвучених оцінках Луначарський солідаризується з Леніним, який стверджував, що існують два типи націоналізму – реакційний націоналізм пануючої нації і прогресивний націоналізм пригнобленої нації. У своїй книжці більшовик Луначарський демонстрував глибоке знання української дійсності: “не тільки солдатський чобіт Миколи І топче молоду українську літературу, але й українська інтелігенція стидається свого мужицького мовлення, силкується замінити свою чудову мову каліченим недовомним, напівмосковським наречієм” [32, с. 17]. Луначарський наголошував, що Шевченко, одночасно, оспівував і засуджував насилля. Він

славив селянську різанину, подвиги Гонти і Залізняка, але водночас засуджував гайдамаків “за заздрість до чужої хати і комори” [32, с. 19-20]. На думку ж самого Луначарського, жорстокість революціонера – це єдина жорстокість, яка може йти у парі з “найглибшою ніжністю серця” [32, с. 19].

Проблема здобуття української автономії у новій федеративній демократичній російській республіці підкріплювалася різноманітними історичними працями. Виступаючи за відбудову держави українського народу історик Л. Цегельський зазначав, що демократизація Австрії і європеїзація Росії “чимраз більше втягують у політичну боротьбу українські народні маси” і, взагалі, у ХХ столітті склалися усі обставини для того, щоб “Україна стала самостійною державою” [37, с. 5]. Агітаційно виразним виглядає епіграф, підібраний автором до свого схематичного начерка – у цій якості Л. Цегельський використав поетичний рядок І. Франка – “чи ще ж то ви мало наслужились Москві та ляхові?” [37, с. 3]. З тезами Л. Цегельського солідаризувався священник К. Ванькевич, який зазначив, що “заглянуло сонце і в наше віконце – сонце правди і волі”, “нам стало вільно себе визнавати русинами-українцями”, тож за таких умов можна відродити Україну-Русь [8, с. 5, 68]. Історичним підґрунтям української самостійності стало правдиве трактування подій 1654 р., наведене дослідником В. Пічетою [34]. Останній зазначає, що тогочасна злука не була підданством, адже статті Б. Хмельницького забезпечували Україні “правне становище” і, по суті, означали “інкорпорацію на осібних умовах” [34, с. 14].

Найбільш інтригуючим контентом 1917 р., на нашу думку, є мемуарна література. Працюючи над поставленою темою, у спецфонді Книжкової палати ми знайшли унікальний наратив – спогади учасників повстання на броненосці “Потьомкін” у викладенні І.А. Горелика [13]. У книзі подається абсолютно невідома сьгоднішньому загалу версія арешту та загибелі одного з керівників знаменитого повстання Опанаса Матюшенка. Виявляється, політемігрант Румунії і США, рухомий почуттями ностальгії повернувся у Росію. Відвідавши Одесу, він поїхав до Миколаєва і там знайшов “прикру загибель”. Одного разу, коли Матюшенко у звичайному темпі перехожого крокував вулицею Миколаєва торгівці вуличної

лавки наздоганяли крадія. Останній втік, а переслідувачі наскочили на Матюшенка, обізналися, надавали йому стусанів і потягнули до жандармської дільниці. Стражі порядку швидко розібралися і Матюшенка відпустили, але далі сталася фатальна прикрість – спускаючись сходами Матюшенко наштовхнувся на агента севастопольської поліції. Останній заволав “Та це ж сам Матюшенко!”. Втекти Опанасу не вдалося... У мемуарах називається ім'я одеського ката Жекмаки, який завдав мук мужньому потьомкінцю. Укладач мемуарів повідомляє ще одну невідому дотепер деталь, а саме: щоб назавжди стерти народну пам'ять про легендарне повстання царська влада перейменувала броненосця на “Пантелеймон”, чим дуже потішила увесь Чорноморський флот, адже Матюшенка “звали Пантелеймоном” [13, с. 14-15]. Пояснень щодо того, чи було це прізвисько, чи у Опанаса Матюшенка дійсно було два імені ми не знайшли, але текст мемуарів, виданий усього через десять років після поразки першої російської революції викликає певну довіру, адже були живі-здорові свідки тих подій, а самі мемуари були видані на батьківщині повстання – у Одесі, тож, швидко поширилися і могли бути опротестовані при першому ж ознайомленні з текстом. Цього не сталося, невідомий наратив більше століття простояв на полиці, приховуючи від нас такі цікаві подробиці з біографії матроса-революціонера.

Вагомою цінністю спецфонду 1917 р. є художня література, тим більше, що за кількісним показником вона явно відставала від друків суспільно-політичного призначення. Першим художнім твором (17-0011), що надійшов на зберігання до тогочасного бібліотечного відділу генерального секретаріату з народної освіти, було оповідання С.Ф. Черкасенка “Маленький Горбань”. Згодом (17-0038), поступило оповідання “Баба Параска та баба Палажка” І.С. Нечуя-Левицького. Письменник В. Короленко у спецфонді 1917 р. представлений публіцистичними працями, а саме “Падінням царської влади” (17-0045) та “Війною, вітчизною та людством” (17-0046). Серед надходжень того часу ми знайшли твори С. Васильченка: його оповідання зі шкільного життя “Циганка” (17-0050), п'єсу на три дії “Не співайте, півні, не вменшайте ночі!” (17-0051), велику збірку його драматичних творів, що коштувала 2,5 карбованця – велика сума у порівнянні з літературою суспільно-політичного змісту,